

УДК 172.4

Лісіцин В. В.

Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ ВІЙНИ

Стаття присвячена розгляду проблеми війни в контексті теорії справедливості. Підіймається дискусійне питання про можливість морального виправдання війни. Особливу увагу приділено визначенню негативних проявів воєнного протистояння і виявленню порушень принципів справедливості в процесі починання, ведення і завершення війни. Розкривається необґрунтованість переконань воюючих народів у справедливості їх збройної боротьби за свої історичні права. Висувається і аргументується ідея про те, що війна та справедливість, як способи розв'язання протиріч, є діалектичними протилежностями.

Ключові слова: справедливість і несправедливість, критерії та принципи моральності війни, пацифізм, теорія справедливої війни.

Стаття посвящена рассмотрению проблемы войны в контексте теории справедливости. Затрагивается дискуссионный вопрос о возможности морального оправдания войны. Особое внимание уделено определению негативных проявлений вооруженного противоборства и выявлению нарушений принципов справедливости в процессе начинания, ведения и завершения войны. Раскрывается необоснованность убеждений воюющих народов в справедливости их вооруженной борьбы за свои исторические права. Выдвигается и аргументируется идея о том, что война и справедливость, как способы разрешения противоречий, являются диалектическими противоположностями.

Ключевые слова: справедливость и несправедливость, критерии и принципы моральности войны, пацифизм, теория справедливой войны.

The article considers the problem of war in the context of a theory of justice. The object of study is the controversial question of the possibility of moral justification for war. Particular attention is paid to the definition of the negative impact of military operations on the population and to identifying of violations of the principles of justice at all stages of the war. The author substantiates the idea that the struggle of nations for the approval of the historic rights really is not fair. The article argues the idea that war and justice as a means of resolving conflicts are dialectical opposites.

Key words: justice and injustice, criteria and principles of the ethics of war, pacifism, theory of just war.

З давніх часів філософи намагалися диференціювати війни за характером, визначивши, які з них можна виправдати на підставі принципів справедливості, а які заслуговують морального осуду. Ними були запропоновані критерії справедливості причин та способів ведення війни, а також її результатів. Однак, положення теорії справедливості дуже часто використовувалися зацікавленими сторонами для того, щоб розпалювати ворожнечу, а не припиняти її. Як би не виправдовувалися війни, вони все одно несуть руйнування, страждання і загибель великої кількості людей. Це змушує прихильників пацифістських ідей поставити під сумнів дієвість імперативів справедливості і моральних норм в процесі збройного протистояння.

Питання про справедливість або несправедливість війни, як явища, є для нашої країни сьогодні одним з найбільш *актуальних*, адже кожен з учасників протистояння, що відбувається на наших очах, упевнений, що на його боці правда, і що ворог чинить підступний злочин. Це означає, що хтось з них, або вони обидва, мають хибні уявлення про свою правоту та неправоту свого супротивника. Сучасні події підтверджують істинність слів Бертрана Рассела про те, що погляди на такий предмет, як війна, є результатом почуття, а не думки [12, с. 21]. Нездатність визначити, в чому полягає несправедливість власних дій, а в чому справедливість прагнень протилежної сторони, заважає знайти шляхи для примирення і прискорити процес зняття протиріччя.

Дослідженням проблеми справедливих та несправедливих війн філософи займаються з давніх часів. На попередніх етапах історії розробниками відповідної теорії були Цицерон, Августин, Фома Аквінський, Гуго Гроцій, Еразм Роттердамський, І. Кант. Серед сучасних дослідників морального аспекту війни виділяються Дж. Ролз, М. Уолцер, Р. Риган, Р. Апрусьян та ін. Найактивніше засуджували війну та ставили під сумнів її здатність відповідати

принципам справедливості Х.-Б. Альберді, Б. Рассел, Е. Тоффлер. Твори зазначених авторів дають можливість продовжити дослідження проблеми несправедливості війни з урахуванням реалій сучасного світу.

Мета даної статті полягає у визначенні факторів війни, що характеризують її як несправедливий спосіб вирішення протиріч.

Виходячи з поставленої мети, вирішувалися такі *завдання*: розгляд причин, способів та результатів війни в контексті норм моралі; визначення невідповідностей військових протистоянь принципам теорії справедливості.

Для виправдання війни її ідеологи іноді використовують такі визначення, як: «справедлива», «визвольна», «велика», «вітчизняна», «священна». В історії можна знайти багато прикладів, коли зазначеними характеристиками наділялися каральні, контрреволюційні, релігійні та завойовницькі війни. В російській історіографії «вітчизняною» могла бути названа війна з Наполеоном 1812 р., Перша світова війна 1914-1918 рр. та радянсько-німецька війна 1941-45 рр. Перша з них була наслідком війн, що вела Росія разом з іншими країнами анти-французьких коаліцій проти революційної Франції. В другій – російська влада мала анексіоністські цілі. І лише війна 1941-45 рр. з боку СРСР насправді велася для порятунку життя громадян країни та збереження існування держави.

Майже кожна країна, що бере участь у війні, упевнена, що її дії є справедливими. Та чи відповідає це дійсності? Чи може війна взагалі бути справедливою? З давніх часів філософи намагаються знайти відповіді на ці питання. Розробники теорії справедливої війни стверджують, що війни, які ведуться для самозахисту та визволення, і в яких дотримуються певних моральних обмежень, можуть визначатися, як справедливі. Однак, з таким твердженням не погоджувались прихильники пацифістських вчень. На їх думку, війна сама по собі є злочином і їй не може бути морального виправдання.

Згідно з принципом *jus ad bellum*, справедливою війною вважається збройне протистояння, що обумовлене відповідними причинами. Аналізуючи історичний досвід, можна зробити висновок, що у багатьох випадках ворогуючі сторони посилалися не на справжні, а на уявні справедливі причини для війни. Зазвичай вважається, що захист своєї землі є дійсно справедливою справою. Відомий філософ ХХ ст. Микола Бердяєв поставив це положення під сумнів. Йому здавалося зовсім незрозумілим, чому *status quo*, збереження колишніх кордонів, буття народів є меншим насиллям, ніж зміна кордонів, ніж перерозподіл національних тіл, ніж ті чи інші анексії. Існуючі кордони – це результат старого насилля, старої боротьби та старих анексій, з яким чомусь охоче погоджуються сучасні люди [3, с. 197]. Якщо слідувати цією логікою, то слід визнати, що захищаючи своє, держави фактично намагаються не допустити заміни старої несправедливості на нову. Навіть у випадку, коли одна з двох несправедливостей видається меншою, вона не стає від цього справедливою.

Не переконливими виглядають також спроби виправдати війну необхідністю відновлення історичної справедливості. Кожна з протиборчих сторін знаходить в історичному минулому ті події, які вказують на порушення її прав і роблять для неї справедливими прагнення виправити допущену колись кривду. На прикладі Криму можна побачити, що історичні права на його землі мають кримські татари, турки, росіяни, українці, греки, італійці. Все залежить від того, який момент історії буде обрано в якості «точки повернення» до минулого. В теорії справедливості не визначено, хто має більше прав на територію: той, хто був раніше, той, хто був останнім чи той, хто володів землями найдовше? Більш справедливими, на перший погляд, видаються претензії того, хто на даний час має більшу підтримку серед місцевого населення. Але така підтримка може бути наслідком попередньої несправедливості, реалізованої у вигляді винищення автохтонної народності і переселення на її місце вихідців з метрополії.

Багато військових конфліктів виникало і виникає через бажання одних суб'єктів здобути незалежність, а інших захистити недоторканість своїх кордонів. Вирішенню проблеми заважає не зняте на теоретичному рівні протиріччя між правом націй на самовизначення і правом держави на збереження своєї цілісності. За наявності зазначених підстав посилення на справедливі причини втрачає будь-який сенс, бо кожна сторона формально воюватиме за справедливість, а війна не може бути справедливою з обох сторін. Принаймні, так вважали деякі розробники класичної теорії справедливої війни. Обґрунтовувалося це тим, що

справедливість «як моральна властивість за своєю природою не здібна бути самосуперечливою, на кшталт дії та протидії» [6, с. 543]. Морально виправдану війну веде той, хто бореться проти несправедливості, а не той, хто відстоює власні права за рахунок позбавлення можливості захисту своїх природних прав іншими.

Провладні ідеологи в кожній країні намагаються виправдовувати дії своїх армій навіть у випадках, коли важко приховати несправедливість цілей ведення війни. Для цього здійснюється апеляція до патріотичних почуттів народу. Суспільна думка, що панує під час війни, може бути виражена формулою, визначеною Єремією Бентамом: «Ми завжди праві, інакше не може й бути. Поруч з нами інші країни не мають жодних прав. Якщо ми праві згідно нормам взаємин між людьми, значить, ми чинимо справедливо, якщо ж ні, значить, ми праві згідно законам патріотизму, який є більш поважної чесноту, ніж справедливість» [2, с. 195]. Таке визначення пріоритетів породжує питання: навіщо взагалі посилатися на справедливість, якщо завжди можна виправдатися патріотизмом?

Справедливість – загальнолюдська цінність, що допомагає гармонізувати відносини на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Патріотизм є проявом не загального, а особливого і його функція полягає, з одного боку, у консолідації народу, а з іншого – у протиставленні даного народу іншим народам. Пріоритет патріотизму над справедливістю ніколи не був фактором миру, а завжди відігравав роль підстави для війни. Можливо в історії було б набагато менше війн, якби рівень важливості зазначених цінностей визначався протилежним чином. Подібних поглядів дотримувався Бертан Рассел, який вважав виправданою лише ту війну, що може бути корисною для людства [12, с. 24].

Згідно теорії справедливої війни, справою честі для кожної країни є готовність прийти на допомогу іншому. Втручання в чужі справи могло обґрунтовуватися потребою дати відповідь на такі виклики, як: агресія могутньої держави проти беззахисної та безневинної країни; необхідність допомоги союзнику; відверте порушення владою якоїсь держави законів, що нею самою встановлені; створення метрополіями нестерпних умов для життя поневолених народів або їх геноцид. Допомога страждаючим мала б вигляд дійсно шляхетної справи, якби за нею не стояли корисливі інтереси рятувальника. В історії можна знайти безліч прикладів, коли під гаслами захисту якоїсь країни чи групи її населення, могутня держава намагалася посилити свій вплив в регіоні, послабити свого конкурента або анексувати частину території.

Пригадаємо, як під час Першої світової війни Німеччина встала на захист Австро-Угорщини, Великобританія – на захист Бельгії та Франції, а Росія – на захист Сербії, хоча кожна з них мала чіткі плани щодо посилення своєї могутності на європейському континенті. В 1914 р. переважна більшість громадян Російської імперії була впевнена, що виконує священну місію визволення слов'ян. Хоча при цьому влада прагнула захопити протоки та Константинополь, про які так довго мріяли російські правителі. До того ж, сумнівною видається готовність російських визволителів забезпечити справжню свободу слов'янам. Аналізуючи події періоду Першої світової війни, Микола Бердяєв визнав справедливим зауваження, що «росіяни повинні спочатку у себе визволити пригнічених слов'ян, а потім вже визволяти чужих слов'ян» [3, с. 138].

Необхідність допомоги іншим народам дуже часто використовувалася впливовими державами не як причина, а як привід для початку воєнних дій. Коли ж їм війна була не вигідна, вони не поспішали втручатися у конфлікт навіть тоді, коли мали союзницькі зобов'язання. Наприклад, в 1939 р. після нападу Німеччини на Польщу, Великобританія та Франція хоч і оголосили війну кривднику свого союзника, але вступати у бойові зіткнення не квапилися. Чому вони одразу не встали на захист Польщі, як зробили це по відношенню до Бельгії в 1914 р.? Відповідь видається очевидною: в одному випадку їм це було не потрібно, а в іншому відповідало їхнім інтересам. Доречі, росіяни в 1939 р. чомусь також не кинулися рятувати «братів-слов'ян». На весні 1941 р. не отримала допомогу з боку СРСР і братська Югославія, що так само зазнала нападу від нацистів.

В наш час військове втручання з боку могутніх держав іноді виправдовується гуманітарною катастрофою в якійсь країні. Гуманітарна інтервенція могла б стати справедливою війною, якби вона розвела ворогуючі сторони і створила можливість для вирішення їх суперечки у мирний спосіб. В реальності ми бачимо, що наслідком такої інтервенції є вирішення проблеми на користь однієї зі сторін конфлікту. Це не може вважатися

справедливістю. Якщо нейтральні держави беруть не себе функції арбітра, то вони повинні приймати рішення, керуючись словами англійської мудрості: «справедливий вирок – це коли обидві сторони незадоволені».

Зазначене вище дозволяє поставити під сумнів справедливість причин, якими зазвичай обґрунтовується необхідність вступу у війну. Не менше зауважень щодо справедливості викликають також способи ведення війни, що повинні визначатися принципом *jus in bello*. Сама сутність війни полягає у насиллі, а насилля традиційно сприймається як несправедливість.

Засуджуючи війну, стоїки звернули увагу на те, що вона є масовим вбивством людей. «Ми божеволіємо не тільки поодинокі, – писав Сенека, – а й цілими народами. Вбивства і окремих вбивць ми приборкали; а що війни, що винищення цілих племен – це лиходійство, яке прославляється? Ані жадібність, ані жорстокість не знають міри. Вбивства, вчинені поодинокі та нишком, не такі небезпечні і жахливі; але жорстокості кояться тепер за постановою сенату та народу, і заборонене приватним особам чиниться від імені держави. За один і той же злочин платять головою, якщо він скоєний таємно, і отримують хвалу, якщо здійснений в солдатських плащах» [10, с. 234]. Важко не погодитися з аргументацією римського філософа.

З точки зору моралі, невинуватим є будь-яке вбивство. Проте, формальна справедливість в деяких випадках дозволяє позбавляти життя людей, які вчинили тяжкі злочини. Підстави для цього повинні передбачатися законодавством і визначатися судом. Відмінність судового покарання від військового полягає в тому, що перше здійснюється за рішенням сторонньої особи і є неупередженим, тоді як друге є виконанням наказів зацікавленої сторони. Звичайно, що звинувачення на адресу ворога, які проголошуються суб'єктом з меркантильними інтересами, не може бути справедливим за визначенням.

Наступна несправедливість війни виявляється в тому, що крім ініціаторів її змушені вести ще й індивіди, які не робили свій вибір на користь даного способу з'ясування стосунків. Маси військовозобов'язаних людей повинні страждати і приносити страждання, гинути і вбивати не з власної волі, а через рішення керівних осіб. Фактично вони несуть покарання за дії, суб'єктами яких не були, що безперечно є порушенням принципів як формальної, так і неформальної справедливості. Величезні біди, що породжує війна, повинні були б опуститися не на голови тих, хто виконує чийсь накази, а на тих, хто став причиною воєнного протистояння. Так уявляв собі справедливе розподілення тягарів війни Еразм Роттердамський. Насправді ж державці ведуть війну без ризику для себе, воєначальники підносяться, а більша частина лих випадає на долю простого люду, з інтересами яких війна не має нічого спільного і які самі не давали приводу до війни [11, с. 49].

Ще більшого осуду з боку моралі війна заслуговує за те, що від бойових дій страждають мирні мешканці. Військові мають засоби для захисту свого життя і можливість давати відсіч ворогу. Вони, хоч і не за власним бажанням, але все ж вбивають інших людей, тому мусять бути готовими до адекватної відповіді. Громадянське ж населення під час війни опиняється в положенні жертв, що страждають без будь-якої провини і не здатні захистити себе від насилля. Розробники теорії справедливої війни вважають, що не можна навмисно вбивати цивільних осіб. Втрати серед мирного населення не повинні суперечити принципу пропорційності, тобто загибель мирних мешканців не може бути непропорційно великою в порівнянні з цінністю військового об'єкту. Кількісний підхід, на нашу думку, не відповідає принципам справжньої справедливості. Цивільні мають бути абсолютно захищені не лише від прямого військового впливу, але й від супутніх небезпек війни. В умовах реальної війни цього дотримуватися майже нікому не вдається. Засуджуючи війну за невинуваті втрати, Й. Гердер ставить риторичне запитання: «Що може бути огидніше для вищої істоти, ніж видовище двох армій, що знищують одна одну без всякої причини? А супутники війни, ще більш жахливі, ніж вона сама, – хвороби, лазарети, голод, чума, грабежі, насильство, спустошення країни, розпад сім'ї, здичавіння звичаїв на багато поколінь?» [5, с. 254].

Крім фізичних страждань населення держав, що воюють, потерпає також від економічних негараздів. Війна затримує загальний соціально-економічний розвиток, зменшуючи ресурси, що могли б покращити умови життя людей. Справедливість вимагає, щоб матеріальні тягарі війни були розподілені пропорційно між всіма верствами суспільства. Однак, зазвичай спостерігається інше явище. Основна маса людей біднішає від бойових дій, а деякі групи підприємців значно збільшують свої статки. Соціально-економічну несправедливість

війни критикував один з найвідоміших прихильників пацифізму Бертан Рассел. За його словами, протягом наполеонівських війн землевласники Англії безперервно збільшували свої прибутки від передачі земель в оренду, в той час, як маса найманих робітників зазнавала зниження зарплатні і рухалася до все більшого зубожіння [12, с. 27]. Аналогічні тенденції мали місце в будь-яких війнах. Нажаль, прислів'я «Кому війна, а кому мати рідна» є актуальним і сьогодні.

До несправедливостей війни слід віднести ще й обмеження прав та свобод населення воюючих країн. Тотальність, що панує в суспільстві у воєнний період, позбавляє людей їх ідентичності і робить їх слухняними виконавцями чужої волі. На цей негативний аспект війни звертають увагу сучасні постмодерністи. Французький філософ Еммануель Левінас зазначає, що війна створює такий порядок, який повністю поглинає людську особистість. Відтепер ніщо не може бути зовні. Індивіди в умовах війни зводяться до простих носіїв сил, керуючих ними без їх відома [8, с. 66].

В історії відомі приклади, коли в якості одного із завдань війни влада розглядала консолідацію суспільства і приборкання соціального протистояння в країні. Заради вирішення штучно створеної загальної проблеми, представники всіх верств суспільства повинні пожертвувати своїми власними інтересами. Фактично це є опосередкованим обмеженням свобод особистості і нав'язуванням їй чужої волі, тому не може вважатися проявом справедливості.

Війна майже завжди є аморальною через способи досягнення військових цілей. Сторона, що дотримується імперативів моралі, неодмінно буде опинитися у менш вигідних умовах ведення бойових дій. Тому кожна країна учасниця війни змушена певною мірою грішити проти правди і норм порядності. Деякі розробники теорії справедливої війни вважали, що заради справедливої мети допускається використання нешляхетних засобів. «Коли ведеться справедлива війна, – зазначав Августин, – для справедливості байдуже, б'ються відкрито силою чи за допомогою хитрощів» [цит. за: 6, с. 582]. Проте навіть для досягнення найсправедливіших цілей не всі воєнні хитрощі можна виправдати. І. Кант переконливо доводив, що під час війни жодна держава не повинна вдаватися до таких ворожих дій, які зробили б неможливою взаємну довіру в майбутньому стані миру. На його думку, неприпустимим є засилання убивць з-за рогу та отруйників, порушення умов капітуляції, підбурювання до зради в державі ворога і т. ін. Це безчесні військові хитрощі. Адже і під час війни повинна залишатися хоч яка-небудь довіра до образу думок ворога, бо інакше не можна укласти мир і ворожі дії перетворяться на винищувальну війну [7, с. 208].

Підступність ніде і ніколи не вважалася супутницею справедливості. Громадською думкою завжди засуджувалися і будуть засуджуватися такі дії, як вбивство більшовиками куркулів, попів та поміщиків, що робилося під виглядом «зелених» [9, с. 400], або «глейвіцький інцидент», до якого вдалися нацисти в 1939 р. для виправдання нападу на Польщу. Прихильники використання подібних методів вважали, що право і правда не мають значення для того, хто розпочинає війну, і що перемога визначає, хто правий. Однак, історія доводить, що підступ зазвичай давав лише короткотермінові переваги і врешті обертався проти тих, хто до нього вдавався.

Серед несправедливих факторів, супроводжуючих війну, важливе місце посідає духовне каліцтво як комбатантів, так і населення, що не бере безпосередньої участі у бойових діях. «Серед всього зла війни, – писав Б. Рассел, – найбільшим є духовне зло: ненависть, несправедливість, відмова від істини, штучний конфлікт...» [12, с. 28]. Громадяни різних країн у довоєнний час не мали особистих причин для ворожості і проявів люті по відношенню до громадян інших держав. Однак, виконуючи накази свого військового командування, вони змушені приносити страждання і загибель один одному, викликаючи ненависть, що протягом війни лише посилюється. Крім того, негативне ставлення дуже часто штучно підігривається неправдивою інформацією про звірства та підступ протилежної сторони.

Доведена до крайнього ступеню злості людина позбавляється можливості керуватися розумом і усвідомлювати, що нею маніпулюють. Втрачаючи почуття емпатії, багато хто починає втішатися інформацією про загибель великої кількості громадян ворожої країни або про їх нелюдські страждання. Іммануїл Кант у творі «До вічного миру» звернув особливу увагу на цей аспект війни. Своє ставлення до нього він висловив словами відомого давньогрецького

висловлювання: «Війна жахлива тим, що більше створює злих людей, ніж знищує їх» [7, с. 221].

Жорстокість війни позначається на моральному і психологічному стані людини, не даючи їй можливість безнаслідково повернутися до умов мирного життя. Такі наслідки війни не прогнозувалися і не афішувалися її ініціаторами. Перед початком війни населенню малювалися привабливі перспективи і називалися цілі, заради яких варто постраждати. Однак людей не попереджали про те, що стане з ними самими, що вони вже ніколи не будуть такими цінотливими, як у довоєнний час. Знищення в людині людяності та ще й шляхом її ошукування, не може сприйматися інакше, ніж несправедливість.

Фактором несправедливості війни дуже часто є її результати. Відповідно до теорії справедливості, війна мала б завершуватися справедливим миром. Винуватець війни повинен отримати по заслугі, а переможець повернути собі своє та унебезпечити себе від несправедливих дій супротивника в майбутньому. Справедливість вимагає, щоб військово-протистояння завершилося ліквідацією його причин, але при цьому не виникло підстав для майбутніх конфліктів. Чи багато можна знайти в історії випадків, коли б переможець зупинився на поверненні собі свого і не спробував отримати більше за належне? Зазвичай надмірні наміри виправдовуються втратами та стражданнями, яких переможці зазнали під час жорстокого протистояння. Однак, при цьому не враховується, що аналогічних негараздів зазнала і протилежна сторона, і що далеко не всі її представники на це заслугоували.

Після Першої світової війни у французів було популярним гасло: «Боші заплатять за все!». Хоча Німеччина і була головним винуватцем військового конфлікту, та хіба заслугоував її народ нести таке покарання за дії армії? Більшість громадян країни дійсно підтримувала рішення про початок війни, але прості німці не мали достовірної інформації про причини, наміри та засоби ведення війни, тому їх не можна вважати справжніми суб'єктами відповідного вибору. Налаштовуючи народ на війну за допомогою впливу на його свідомість, влада фактично використовувала його. Виходить, що головна провина німців полягала в тому, що вони довіряли своїй владі. Але це ж робили і французи, і англійці, і росіяни. Чому ж тоді за все повинні були платити лише німці?

За розв'язання війни владою будь-якої країни майже завжди доводиться розраховуватися всьому її населенню. Надмірне покарання тих, хто не був головним винуватцем злочину, порушує принцип відповідності між провинною та покаранням і є ще одним свідченням несправедливості війни.

Сумнівність справедливості причин війни і негуманність способів її ведення не дозволяють морально виправдати воєнний спосіб розв'язання суперечок між конфліктуючими сторонами. Прийшовши до такого висновку, ми мусимо погодитися зі словами аргентинського мислителя XIX ст. Х. Альберді: «Термін справедлива війна містить в собі дику нісенітницю; це те ж саме, що сказати – справедливий злочин, святий злочин, законний злочин» [1, с. 44].

Справедливість має своєю функцією зняття протиріччя, і в цьому її можна вважати протилежністю війни. В діалектичній філософії поняття зняття (*aufheben*) має подвійний сенс: воно означає зберегти і разом з тим покласти кінець [4, с. 168]. Справедливість, так само як і зняття, намагається зберегти існування протидіючих сторін, і в той же час покласти кінець протистоянню. Вона заперечує війну як заперечення, тобто знищення іншого, і фактично виступає в якості гегелівського заперечення-заперечення. Військовий спосіб розв'язання проблем також може призводити до припинення конфлікту, однак, це робиться шляхом ліквідації супротивника або шляхом його підкорення, і переведення протиріччя із актуальної форми існування у латентну. Відмінність війни від справедливості полягає в тому, що перша спрямована на знищення ворога, а друга на ліквідацію причини ворожнечі.

Отже, під гаслами боротьби за справедливість зазвичай творилися найбільші несправедливості в цьому світі. Шляхом війни дуже часто здійснюється не відновлення справедливості, а заміна однієї несправедливості на іншу. За справедливість не треба воювати, бо воювати за справедливість – це те ж саме, що боротися проти боротьби. Справедливим необхідно бути, і тоді можна буде уникнути жахів військових протистоянь. Якщо ж війну зупинити не вдалося, то це означає, що сторони конфлікту не змогли або не захотіли знайти справедливе вирішення проблеми, яка існує у стосунках між ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альберди Х.-Б. Преступление войны / Х.-Б.Альберди; [пер. Ю. В. Дашкевича]. – М. : Изд-во ин. лит-ры, 1960. – 256 с.
2. Бентам И. План всеобщего и вечного мира / И. Бентам; [пер. с англ.] // Тракаты о вечном мире : [сборник] / [сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга]. – СПб. : Алетейя, 2003. – С.173-204.
3. Бердяев Н. А. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности / Н. А. Бердяев; [предисл. Л. В. Полякова]. – Репринтное воспроизведение издания 1918 года. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
4. Гегель Г. В. Наука логики : [в 3-х; т. 1] / Г. В. Гегель; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1970. – 501 с.
5. Гердер И. Г. Письма для поощрения гуманности / И. Г. Гердер; [пер. с нем.] // Тракаты о вечном мире : [сборник] / [сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга]. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 250-258.
6. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций; [пер. А. Л. Саккетти]. – Репринт. с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
7. Кант И. К вечному миру / Иммануил Кант; [пер. с нем.] // Тракаты о вечном мире : [сборник] / [сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга]. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 205-241.
8. Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечность / Эмманюэль Левинас; [пер. с фр.]. – М.; СПб. : Университетская книга, 2000. – 416 с.
9. Ленин В. И. Известные документы. 1891-1922 гг. / В. И. Ленин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 607 с.
10. Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию / Луций Анней Сенека; [пер., ст. и прим. С. А. Ошерова; отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М. : Наука, 1977. – 384 с. – (Литературные памятники).
11. Эразм Роттердамский. Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Тракаты о вечном мире : [сборник] / [сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга]. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 29-59.
12. Russell B. Justice in War-Time / B. Russell. – Chicago, London: The Open Court Pub. Co., 1916. – 243 p.